

TÜRKİSTAN SEYAHATNAMESİ 1218

PROF. W. EBERHARD, ANKARA

Aşağıdaki seyahatname 1218 de Moğol ordusuyla Türkistan'a giden Yeh-lü Ch'u-ts'ai'indir. Bu hatırat Shu-chai Lao-hsüeh ts'ung-t'an (I, Ib-3a) ın külliyyatının içinde kalmıştır. Eser Sheng Ju-tsih tarafından Moğol devrinde toplanmıştır. Burda Chin-pu Shang-hai tabından istifade edilmiştir. Gerekli açıklamalarla birlikte aşağıda tercümesini veriyoruz:

"Ceddim¹ Wu-yin² senesinin ilkbaharının üçüncü ayında Yün-chung'dan³ T'ien-shan'a⁴ kadar gitti, Gobi'yi baştan başa geçti, çölü aşdı ve hükümdarın bulunduğu yere kadar gitti. Ertesi sene büyük batı seferine başlandı. Yol Chin-shan üzerinden gidiyordu. Yaz olduğu için kar eriyor ve buz birikiyordu. Yol açmak için buzu parçalıyorlardı. Çamlar ve ardıçlar göğe uzanıyor; çiçek ve otlar vadileri dolduruyordu. Chin-shan'ın⁵ batı-

¹ Bu seyahatnamenin büyük bir kısmı Bretschneider tarafından (Mediaeval Researches, 1917, 1, 9-24) de ilk olarak tercüme edilmiştir. Biz tercümemizde epeyce eskimiş olan Bretschneider'den bir çok noktalarda ayrılmak zorunda kaldık ve onda noksan olan bazı yerleri de ilâve ettik. Seyyahın külliyyatı bundan başka bir çok kıymetli şiiirler de ihtiva eder. Bunların tercüme ve tetkiki lâzımdır. İştittiğime göre bu seyahatnamenin diğer bir tercümesini Prof. Haenisch hazırlamıştır. Shu-chai lao-hsüeh ts'ung-t'an (I, Ib) bu hususta diyor ki "Ye-hlü Wen-hsien-kung (yani Yeh-lü Li), oğlu, devlet müşaviri K'an- jan chü-shih (yani Yeh-lü Ch'u-ts'ai), torunu, baş vezir Shuang-ch'i, torununun oğlu Liu-ch'i (harp müşaviri), hepsi dünyaca tanınmış 100 bölümlük bir külliyyat bıraktılar. Liu-ch'i Yang-chou'dayken babası da dahil olmak üzere başvezirlerin tercümei halini müsvedde halinde yazdı. Devlet müşaviri (yani Yeh-lüch'u-ts'ai) devletimizin (yani Moğol devleti) başlangıcında batıya karşı yapılan sefere iştirâk etti. 50-60 bin li seyahat yaptı. 6-7 sene Türkistanda kaldı. Bunun hatıratı az tanınmış "Hsi-yo-lu., (Batıdaki seyahat hakkındaki rapor) da nakledilmiştir. Bunun için ondan kısaca bahsediyorum., O halde ilk cümle bir başkası tarafından ilâve edilmemişse seyahatname kendisi tarafından yazılmamıştır.

² Bu 1218 senesidir.

³ Kuzey Şanside bir kazadır.

⁴ Halâ bu ismi taşıyan bir dağ silsilesidir.

⁵ Altay dağlarıdır.

sında bütün ırmaklar batıya, denize (ya Hazar d. veyahut da Aral gölüdür) akarlar. Güneyin de Hui-ho'ların⁶ şehirleri bulunur. Pieh-shih-pa⁷ denir. T'ang devrinde Han-hai⁸ askeri garnizonu denen yerde T'ang'lardan kalma bir kitabe vardır. Han-hai şehirden yüzlerce li uzaklıktaydı⁹. İçinde bütün kuşların tüylerini döktükleri bir kaya vardır. Şehirden 200 li batıda Lun-t'ai bölgesi gelir¹⁰. Burada da bir kitabe bulunur. Şehrin 500 li güneyinde Han devrinde Kao-ch'ang¹¹ denen Ho-chou¹² şehri vardır. I-chou'da¹³ denir. Kao-ch'ang'ın 3-4000 li batısında T'ang devrinin Yü-t'ien¹⁴ bölgesi sayılan Wu-tuan şehri vardır. Ordaki ırmaktan¹⁵ siyah ve beyaz yeşim taşı¹⁶ çıkar. Han-hai'nin 1000 li ötesinde Pu-la¹⁷ şehri bulunur. Pu-la güneyinde ise kuzey-güney is-

⁶ Uygurlar.

⁷ Beşbalık olduğu şüphesizdir.

⁸ Han-hai umumiyetle Baykal gölüle birleştirilmiştir. Rivayete göre kuşlar burada tüylerini dökerlermiş. Çok eski olan bu rivayet halâ burada devam eder. Han-hai bölgesi herhalde Beşbalığın civarında bulunuyordu.

⁹ Bir li 500 metreden azdır.

¹⁰ Lun-t'ai takriben Beşbalıkla Elmalığın ortasında bulunur. Krşl. A. Hermann, Historical Atlas, 49 D 2.

¹¹ Kao-ch'ang dır bk. not. 12.

¹² Beşbalıkla Lun-t'ai in tam güneyinde halkı Türk olan T'ang zamanındaki bir mıntakadır. Krşl. A. Hermann, Atlas, 37, F 2.

¹³ Herhalde bugünkü kara Hoço civarındaki Kao-ch'ang dır.

¹⁴ Wu-tuan eski Yü-tien yazılışının modern transkripsiyonudur. Hotanla aynıdır.

¹⁵ Eski Çin ananesine göre Hoangho Hotandan çıkıyordu. Nehir bir zaman toprak altında akdıktan sonra Çinde tekrar meydana çıkıyordu.

¹⁶ Hotanda çok yeşim taşı bulunur. Hemen hemen bütün Çin yeşimleri ordan gelir. Yen-pei Tsa-chih (Moğol devrinde Lu Yo-jen den iktibasın, cilt. 2, 6 a) bu hususta 15 inci notunda farklı olarak, şöyle diyor: «Hotanın yeşim taşı nehri K'un-lun'dan çıkar. 1300 li batıya Hotanın sınırı olan öküzbashi dağına kadar akar. 3 kola ayrılır. Birinciye sarı yeşim taşı nehri denir. Şehrin 30 li doğusundadır. Şehrin 30 li batısında bulunan ikinciye de yeşil yeşim taşı nehri; Yeşil yeşim taşı nehrinin 30 li batısında akan üçüncüye de Siyah yeşim taşı nehri denir. Aynı menbadan gelmelerine rağmen yeşim taşının rengi değişir. Her sene 5 ve 6 ıncı aylarda sular kabarınca yeşim taşı da yüzerek gelir. Miktarı suyun miktarına bağlıdır. 8 inci ayda sular inince o aranır.» Bu bilgi Sung devrindeki P'ing Chu-hui'nin Shih Yü-tien hsing-ch'eng-chi «Hotana bir elçinin seyahati hakkında rapor» dan alınmıştır.

¹⁷ Bu, Elmalığa uzak olmayan Pulad şehridir (bk. A. Hermann. Atlas, 49, D 2)

tikametinde 200 li, doğudan batıya da 1000 li uzunluğu olan Yin-shan vardır. Bu dağın tepesinde çevresi 70-80 li olan bir göl bulunur. Bu gölün güneyindeki bütün arazi yabani elma ormanlıdır. Ağaçlar güneş ışığının geçemeyeceği kadar koyu gölge yaparlar. Yin-shandan gelince A-li-ma şehrine girilir. Batı halkları yabani elma ormanına "a-li-ma¹⁸", derler. Varoşları ağaçlıklarla doludur. Bundan dolayı böyle tesmiye edilmiştir. Tabileri takriben sekiz, dokuz şehir kadardır. Şarap, armut ve meyva pek çoktur. Çinde olduğu gibi beş cins hububat ekilir¹⁹.

Batıya doğru İ-li²⁰ denen büyük bir ırmak gelir. Batı sahilinde Batı Liaoların merkezi, Hu-sih-wu-lu-to adlı²¹ şehir bulunur. Tabi şehirleri 10 dan fazladır. Birkaç 100 li daha batıda Ta-la-shih²² şehri bulunur. Güney batıya doğru 400 li den fazla mesafedekiler K'u-ch'an²³ Pa-p'u²⁴, K'o-shan ve Pa-lan²⁵ şehirleridir. K'u-ch'an da tatlı ve hafif mayhoş nardan çok yetişir. Üç beş tane den bir bardağı dolduran usare çıkarılır. İnsan susayınca fevkalâde bir içimi olur. Pa-lan'ın sınırları Pa-lan²⁶ bahçeleriyle doludur. Bundan dolayı böyle tesmiye edilmiştir. Çiçekleri kaysımınkinden biraz daha açık renklidir. Yaprakları şeftalininki gibi, fakat biraz daha küçük bir manzara arzeder. Kışın çiçek açarlar ve yaz ortasında olgunlaşırlar. Pa-p'u'nun en büyük karpuzları 50 chin²⁷ ağırlığındadır. Bir eşek ancak iki tane taşıyabilir.

K'u-ch'an'ın 500 li kuzey batısında 10 tabi şehri bulunan Hua-ta-la²⁸ vardır. Bu bölgenin şefi bir kaç memuru ve 100 den fazla tüccarı öldürüp bütün mallarını ellerinden aldı. Bu batı

¹⁸ A-li-ma, elma sözünün transkripsiyonudur. Elmalıktır.

¹⁹ Bütün hububat cinsleri demektir.

²⁰ Balkaş gölüne dökülen İli nehridir.

²¹ Batı Liao veya Karahıtayların merkezi olan Balasagundur. bk. A. Hermann, 49.

²² Talastır.

²³ Belki Hokent, bak. A. Herrmann, 58, B, C2.

²⁴ Belli değildir.

²⁵ K'o-shan Talasın güneyindeki Kasandır. Pa-lan Ferganadadır. Her ikisi için bk. A. Herrmann, 49, C.

²⁶ Bu nebatın ismi Çin lûgatlarında yoktur. Bretschneidere (I, 20) göre badem.

²⁷ 400 gram kadardır.

²⁸ Herhalde Otrardır. (Bretschneider, I, 20.)

seferi için bir sebep oldu ²⁹. Hua-ta-la'nın 1000 den fazla li batısında Hsün-sih-kan ³⁰ adlı büyük bir şehir vardır. Hsün-sih-kan batı halklarınca "semiz,, demektir. Çünkü arazi semiz ve bereketlidir. Bunun için böyle adlanmıştır. Çok zengindirler. Altın ve gümüş paraları deliksiz ve kenarsızdır. Şehir hendekli, çeşmeli, dört köşe havuzlu ve yuvarlak göllü bahçe ve ormanlarla çevrilmiştir. Çiçekler, ağaçlar o kadar mahsüsdardır ki hakikaten görülmeğe lâyıktır. At başı kadar büyük kavunlar vardır. Hububattan darı, kırmızı yapışkan pirinç ve soya fasulyesi yoktur. Yaz ortasında hiç yağmur yağmaz; üzümden şarap yapılır. Dut ağacını tanırlar; fakat ipek çıkarmazlar. Chü-shun kumaşı giyerler ³¹. Beyaz elbiseler uğurlu, koyular ise matem elbisesi sayıldığından daima beyaz giyinirler. Hsün-sih-kan'ın 6-700 li batısında P'u-hua ³² şehri vardır. Arazisi daha bereketli ve şehirleri de biraz fazladır.

Hsün-sih-kan, Mo-su-lu-man ³³ So-li-t'an ³⁴ 'ın merkezidir. P'u-hua, K'u-ch'an, Hua-ta-la onun egemenliğindedir. P'u-hua'nın batısında, batıya doğru denize (Aral g. veya Hazar denizidir) akan büyük bir nehir vardır. Onun batısındaki Wu-li-chien şehridir ³⁵. Orada Sultanın annesi oturur. Bu yer P'u-hua'dan oldukça zengindir.

Büyük nehrin daha batısında P'an şehri vardır. Ve onun batısında da Chuan şehri bulunur ³⁶. Buranın batısından doğrudan doğruya Kara Hint (Hei-sê Yin-tu) ³⁷ şehrine gidilir. Yazısı Budist yazısile aynı; fakat sesi ayrı olan bir yazıları vardır, Budist resimleri çoktur. Sığır ve koyun kesmeyip yalnız süt içerler. Yerli

²⁹ Bu yönü karşıla: L. Rasony, Dünya tarihinde Türklük, 169.

³⁰ Semerkanttır.

³¹ Hint budizmi tabirince pamuk bezdir.

³² Buhara.

³³ Müslüman.

³⁴ Sultan (Bretschneider, I, 22).

³⁵ Buhara batısındaki nehir Amu-deryadır. Şehir ise Urgenç olmalı (Bretschneider, I, 23).

³⁶ Pan şehri belki Belhdir. Chuan şehri ise Kerduan olmalı (Bretschneider, I, 23).

³⁷ Bu ıstılah bilinmiyor. Eger tesbit edilen şehirler daha batıya getirilirse hazar denizi sahillerine koymamız gerekir. Müellifin burdaki beyanı çok müphem ve efsanevidir. Budizm hakkındaki kaydı ise o zaman, o yerdeki bir memleketi değilde Afganistan veya Hint civarında bulunan bir yeri kastediyor.

halk kar görmemiştir. Senede iki defa buğday hasadı yapılır. Yaz ortasında kalay tencereyi kuma koyup böylece hemen eritirler. At pisliği düşer düşmez hemen kendiliğinden pişer³⁸. Ay, yaz güneşi kadar kuvvetli parlar.

Ondan güneyde çok süratli akan ve buzla kardan daha soğuk olan büyük bir nehir vardır. Güney denizine dökülür. Üsaresi şarap ve şeker yapımında kullanılan şeker kamışı çoktur. Hindin kuzey batısındaki K'o-fu-cha³⁹ bölgesi binlerce li genişliğinde, hiç bir tepe bulunmayan bir ovardır. Bunların şehirleri yoktur. Çok koyun ve atları vardır. Baldan şarap yaparlar. Burada günler uzun ve geceler kısadır. Bir koyun budu pişirinceye kadar güneş tekrar çıkar. T'ang vakayinamelerinde Ku-li-kan⁴⁰ memleketinin de böyle olduğu anlatılır. Yalnız devlet isimleri uymaz. Fakat uzun zamanlar boyunca isim değişmez mi?

Hsün-sih-kan Çinden birkaç 20.000 li kadar uzaktadır. Hindistan da ondan hemen hemen o kadar uzaktadır. Ko-fu-cha da Hindistandan bu kadar uzaktır. Hepsi birden hesaplanırsa uzaklıkları kim bilir kaç bin li dir ?

Semerkand hakkındaki şiirden⁴¹.

Testi açılırsa nefis şarap alınır,
Ağ atılırsa taze balık tutulur.

³⁸ Yukarıda adı geçen Yen-pei tsa-chih (2) Yeh-lü Ch'u-ts'ai in seyahatnamesinden bu hususu şu cümlelerle iktibas ederek şöyle anlatıyor; «Pa-p'u şehrinin büyük kavunları 50 chin ağırlığındadır. Onun içinde bir tilki saklanabilir. Kuzey Hindistan yerlileri kar bilmezler. Senenin ikinci ayı buğday hasadı zamanıdır. Yazın kalaydan bir kabı kuma sokunca hemen erir. At pisliği yere düşerse pişer». O hâlde burdaki siyah Hintliler kuzey Hindistanda gösteriliyor. Bizim metnimizde tilkidenden bahsedilmez. «İki defa buğday hasat edilir» yerine Yen-pei tsa-chih «İkinci ayda hasad edilir» diyor. Ay kelimesi metnimizde noksanıdır. Karşılaştırma için daha emin bir metnimiz yoktur.

³⁹ Belki Kıpçaktır. Haber çok efsanevidir.

⁴⁰ Baykal gölü yakınlarında yaşayan Kurikan kavmidir. Bu kavim için bk. Chavannes, Documents, 87; Kısa geceler hakkındaki malumat meselâ Yü-chih t'ang 10, 11 b de de bulunur. Ve Kuzey Sibiryaya ait hakiki müşahedeler ihtiva eder. Eski kaynaklara istinaden Shu-chai lao-hsüeh ts'ung-t'an (1-3 a) Yang-chi-la denen yerde güneşin batmadığını yalnız siyah ve kalın bir bulutla örtüldüğünü kaydeder. Bir koyun budunu pişirinceye kadar güneş tekrar çıkıyormuş. Pao-ting'li, Liu Ching-chih oraya memuriyetle gittiğinde orda bizzat bunu görmüştü. Müellif bu hususta diyor ki : «Buna nazaran güneş ve ay yere inmiyor; bilâkis açık olarak kuzey kutbunu dolaşarak bu suretle gece ve gündüzü meydana getirdiği görülüyordu» Maalesef Yang-chi-la hakkında fazla malumatımız yoktur.

⁴¹ Shu-chai lao-hsüeh ts'ung-t'an (I, I b) yukarda ismi geçen eserinde

Şarap yapan vergi vermez, ⁴²
 Tarlayı eken rüsûm vermez
 Harbe karşı dehliz ve çukurlar kazılır,
 Sulara karşı büyük setler yapılır.
 Altıncı ayda hiç yağmur yağmaz,
 Fakat kış ortasında yıldırım düşer.
 Bahçe ve ormanlar sonsuzdur,
 Nebat ve ağaçlar sayısızdır.
 Eski buğday yelle üğütülür,
 Yeni mahsul asılı havanla ezilir ⁴³.
 İlkbahar aylarında çiçekler açar,
 Kış müddetince tekrar çıkarlar.
 Her bahar eski kebise sistemi unutulur,
 Ve yeni sene, yeni ay ile başlar ⁴⁴.
 Hun-hsin bambusundan olan kamçuları serttir ⁴⁵,
 Deliksiz paraları dizmek zordur.
 Yemek libre ile tartılarak satılır,
 Altınla gümüş birbirinden buğday ile ayrılır ⁴⁶.
 Sarı portakallar balla baharatlanarak pişirilir,
 Beyaz pastalara toz şeker serpilir
 Kuraklığa karşı ırmaklar su verir ⁴⁷,
 Ve elbiseleri olmayınca koyun, ekilir ⁴⁸.

mısralarla bağliyerek şöyle diyor. «Chan jan chü-shih (yani Yeh-lü Ch'u-ts'ai) külliyyatında Ho-chung-fu hakkında 10 şiir vardır. Batı Liao (yani Kara Hitaylar) ları Hsün-sih-kan (Semerkand) Ho-chung-fu derler. Orasını şu sözlerle methediyor.» Diyor ve şiir takip ediyor.

⁴² Çinde bu böyle idi.

⁴³ Shu-chai Lao-hsüeh ts'ang-t'an aşağıdaki şerhi yapıyor : «Güneyde su değirmeni kullanıldığı gibi Batı memleketlerinin halkı da yel değirmeni kullanırlar. Havaneli asılıdır.»

⁴⁴ Metnimize şunlar da ilâve edilmiştir : «Müellif bu hususta bizzat diyor ki: Batı memleketleri halkları kebise ayını hesaplayamazlar.»

⁴⁵ Bu nebatlar bilinmediğinden satırın tercümesi emin değildir.

⁴⁶ Söz bakımından aydın, fakat mana bakımından karanlıktır.

⁴⁷ Yani sulamalar ırmak sularile yapılır.

⁴⁸ Metnimiz bu hususta : «Bir defa T'ang-hui-yao (T'ang sülâlesinin nizam-nameleri) nde ekilen koyunları okudum ve inanmadım. Bununla doğru olduğunu anladım.» Çok tanınmış olan bu husus T'ang devri edebiyatından evvel de geçer. bk. Benim, Lokalkulturen im alten China I, 195-196.